

Zygmunt Łakociński och Polska Källinstitutets arkiv i Lund 1939-87

PAUL RUDNY

Inledning

Zygmunt Łakociński, lektor i polska vid Lunds universitet (1934-1947), efterlämnade *Polska Källinstitutets* arkiv till universitetsbiblioteket i Lund. Arkivet är betydelsefullt med avseende på dess *unika dokumentation* men också på att materialet *finns i Sverige*. Genom bland annat dokumentation som berör de överlevandes personliga upplevelser från koncentrationslägren belyses folkmord och nazistisk terror inom Tyskland och de av Tyskland ockuperade områdena 1938-1945. Delar av materialet har sin utgångspunkt i att under våren 1945, genom Svenska Röda Korsets Vita Bussars och UNRRA:s (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) transporter, räddades människor från de tyska koncentrationslägren. En stor del av dessa överlevande kom till Sverige. Zygmunt Łakociński tog då initiativet till att bilda Polska Käll-institutet i Lund som skulle dokumentera de f.d. koncentrations-lägerfångarnas upplevelser i syfte att kartlägga nazistregimens brott. Dokumentationen skedde bland annat i form av djupintervjuer (över 500 st.) som gjordes med polska medborgare som var f.d. fångar oberoende av deras religiösa och etniska tillhörighet. Det som gör Łakocińskis arbete betydelsefullt är att dokumentationen skett kort efter det att uppgiftslämnarna frigivits och att metoden för kartläggningen är tillförlitlig. Detta gör Łakocińskis arbete utifrån ett *internationellt perspektiv* relativt *unik*, vilket även bekräftas av att delar av materialet användes i samband med rättegångarna efter kriget (Rudny 2003, 1).

Zygmunt Łakocińskis betydelse begränsar sig dock inte endast till att han i Sverige dokumenterade Hitlertysklands brott. Hans stora insats ligger även i att han under flera decennier efter krigsslutet arbetade oupphörligen i Sverige och framförallt i Lund

för att naziregimens brott aldrig skulle falla i glömska. Denna insats är anmärkningsvärd då Łakociński under större delen av denna tid verkade utan något stöd från det offentliga Sverige. Hans insatser blev erkända av det officiella Sverige först långt efter hans död och först efter "murens fall". Łakociński var till och med under långa perioder isolerad av universitetsvärlden i Lund. Detta trots att han under större delen av sitt liv verkade i Lund och var väl integrerad i det svenska samhället. En förklaring till Łakocińskis isolering i det offentliga Sverige kan sökas i hans bakgrund som företrädare för den polska *intelligentsian*. I Sverige fanns under det kalla kriget, då Europa var delat mellan väst och öst, inte någon sanktionerad bas för Łakocińskis verksamhet inom en centraleuropeisk kontext. Łakociński saknade därför både medel och en publik för sitt budskap. Han var hänvisad huvudsakligen till sig själv och sina likar och var därmed intellektuellt *déclassé* i Sverige.

Łakocińskis verksamhet i Sverige under andra världskriget

Zygmunt Łakociński föddes 20 juni 1905 och dog 1 januari 1987. Hans far var polack och hans mor var österrikiska. Łakociński växte upp och gick i skola i Wien. I slutet av första världskriget flyttade familjen till Kraków. Zygmunt fortsatte skolgången i det återbildade Polen och 1924 tog han sin studentexamen i Lwów (Lviv). Samma år påbörjade han sina studier i konsthistoria vid universitetet i Kraków. Under studietiden vistades Zygmunt kortare perioder i Wien, Berlin och Budapest. 1932 blev han filosofie doktor på en avhandling om medeltida väggmålningar. Både under och efter sina doktorsstudier arbetade han i olika delar av Polen med konsthistoriska undersökningar (Rudny 2003, 2; Łakociński vol. 8; Kruszewski 2001, 95ff; Wołodarski 2000, 693f).

Łakociński flyttade till Sverige 1934 för att där börja arbeta som lektor i polska språket och polsk realia vid Lunds universitet. Arbetet finansierades av både den polska och den svenska staten. Łakociński var mån om att stärka de kulturella och vetenskapliga kontakterna mellan Sverige och Polen. Han engagerade sig därför aktivt i olika frågor i syfte att knyta Sverige och Polen närmare varandra. Han fortsatte även att resa och besökte Danmark, Nor-

ge, Belgien, Holland, Frankrike och Tyskland. Under sin vistelse i Lund på 1930-talet förlovade han sig med bibliotekarien Carola von Gegerfelt, som han kände redan från sin tid i Kraków. 1935 gifte de sig och fick senare tre barn - två söner och en dotter (Rudny 2003, 2; Lakociński vol. 8; Kruszewski 2001, 95ff; Wołodarski 2000, 693f).

I samband med Polens mobilisering sommaren 1939 var Lakociński (som tidigare hade genomgått militärtjänstgöring i Polen) på väg tillbaka till Polen för att mobiliseras. Han fick dock order från de polska myndigheterna att stanna kvar på sin post som lektor i Lund. Detta beslut grundade sig på uppfattningen att Lakociński genom sitt fortsatta arbete som lektor i Lund på bästa sätt skulle tillvarata Polens intressen. Därför blev Lakociński kvar i Sverige när Hitlertyskland den 1 september 1939 angrep Polen (Rudny 2003, 2; Lakociński vol. 8; Kruszewski 2001, 95ff; Wołodarski 2000, 693f).

Med andra världskrigets utbrott och Hitlertysklands aggression mot Polen i september 1939 inleddes det polska samhällets kamp mot Hitler och hans regim. Efter Tysklands ockupation av Polen leddes denna kamp av landets regering i exil under ledning av premiärminister Władysław Sikorski, först från Paris och sedan efter Frankrikes fall 1940 från London. I samband med Hitlertysklands angrepp på Polen i september 1939 tog den polska legationen i Stockholm initiativ till bildandet av en arbetsgrupp. Dess syfte var att i Sverige samla information om kriget och Tysklands brott i ljuset av nazistregimens folkmord i Polen. Från polsk sida bedömde man att insamlingen av information i Sverige var viktig. Sverige var ett neutralt land som var strategiskt beläget mellan östra och västra Europa. Tack vare detta kunde Sverige fungera som en bro mellan motståndsrörelsen i det ockuperade Polen, Polens regering i exil och dess allierade Frankrike och Storbritannien. Från polsk sida ansåg man att Sverige i norra Europa kunde spela en roll som liknade den Schweiz traditionellt hade spelat i södra Europa när det gällde informationsutbyte mellan det polska samhället och dess allierade i väst (Rudny 2003, 2f; Lakociński vol. 9; Kruszewski 2001, 15ff; Wołodarski 2000, 693f; Uggla 1996, passim).

I den nämnda arbetsgruppen som bildades av den polska legationen i Stockholm ingick de tre polska lektorer som undervisade vid två svenska universitet och en högskola. Utöver Zygmunt Łakociński vid Lunds universitet var de två andra Józef Trypućko vid Uppsala universitet och Zbigniew Folejewski vid Stockholms högskola. De tre lektorernas uppgift blev att i Sverige på ett systematiskt sätt, med begränsade resurser och inom ramen för ett nätverksarbete, samla in information och material om Hitlerregimens politik i det ockuperade Europa. I början av 1940 träffades lektorerna i Stockholm och fastställde då riktlinjerna för sitt fortsatta insamlingsarbete. De kom överens om att koncentrera sitt arbete på insamlingen av tidningar, tidskrifter och böcker samt annat relevant material. De enades vidare om att i Lund upprätta ett arkiv och bibliotek i syfte att där placera det insamlade materialet. Denna överenskommelse blev startpunkten för Łakocińskis systematiska arbete att bygga upp ett arkiv i Lund som dokumenterade Nazitysklands politik i det ockuperade Polen och Europa. Ett arbete, som kom att, som det senare skulle visa sig, fortsätta även efter kriget (Rudny 2003, 2f; Łakociński vol. 9; Kruszewski 2001, 15ff; Wolodarski 2000, 693f).

Under åren 1939-1945 samlades under Łakocińskis ledning material i Lund. Utöver insamlingen av böcker, tidningar, tidskrifter och annat material på olika språk gjordes även en granskning av hur de svenska tidningarna förhöll sig till kriget. Det insamlade materialet i Lund innehöll information både om Nazitysklands folkmord och om dess förstörelse av kulturarv i det ockuperade Polen och Europa. Łakocińskis hustru Carola von Gegerfelt var aktivt involverad i insamlingen av materialet. Hennes arbete underlättades av det faktum att hon behärskade polska. Under krigets gång byggde Łakociński och hans två lektorskollegor upp ett omfattande nätverk i södra Sverige. Detta nätverk omfattade bland annat en rad svenskar som var kritiska mot nazismen och dess brutala ockupationspolitik i Europa. Łakocińskis och lektorsgruppens nätverk samlade också information om den propaganda som Nazityskland spred i Sverige under kriget och om de tyska sympatierna i Sverige. Insamlingen av tyskt propagandamaterial blev viktig inte minst från och med början av 1944, då tyskarna började köpa upp delar av sitt tidigare segervissa propagandamaterial. Det som försvårade Łakocińskis

insamlingsarbete, inte minst under tidigt 1940-tal, var nazist-regimens påtryckningar i Sverige för att begränsa hans verksamhet. Här var de tyskvänliga gruppernas agerande i Sverige och inte minst i Lund av betydelse. Lakociński och hans kollegor oroades även av att Lund geografiskt sett skildes från Hitlertyskland (efter Danmarks ockupation 1940) bara av Öresund. Detta innebar att materialet, vid en eventuell ockupation av Sverige, snabbt kunde falla i nazisternas händer. Av den anledningen gömdes materialet under en kort tid på den svenska landsbygden. Parallellt med insamlingen av materialet utbytte Lakociński och hans nätverk kontinuerligt information med Polens regering i London och indirekt därmed även med de allierade. Tack vare det tog Lakociński del av det som förmedlades mellan den polska regeringens diplomatiska representanter i Sverige och flyktingar och kurirer från den polska motståndsrörelsen i Polen samt andra krafter som kämpade mot nazismen i Europa (Rudny 2003, 3; Kruszewski, 2001, 15ff; Oredsson 1996, passim).

Lakociński, svenska staten och de överlevande från koncentrationslägren 1945-46

I slutet av kriget, när Nazityskland var nära sitt sammanbrott, förändrades Łakocińskis arbete radikalt. Bakgrunden till detta var att det under våren 1945 först genom Svenska Röda Korsets Vita Bussar och senare genom UNRRA:s transporter räddades människor av olika nationaliteter från de tyska koncentrationslägren. En stor del av dessa f.d. fångar kom till södra Sverige. Många av de överlevande var polska medborgare. Lakociński började då arbeta som tolk vid mottagningen av dessa människor. Han ville hjälpa dem som kom och samtidigt fortsätta samla in information om nazistregimens folkmord. Exempel på det senare var insamlingen av föremål och personliga handlingar som de f.d. fångarna hade med sig från koncentrationslägren. Dessa brändes av de svenska myndigheterna för att hindra spridningen av sjukdomar från lägren. Tack vare Łakocińskis ingripanden räddades bland annat en del av fångarnas personliga tillhörigheter (Rudny 2003, 3f; Käll-institutet vol. 44-54; Kruszewski 2001, 23ff).

Parallellt med insamlingen av föremålen påbörjade Lakociński ett intensivt arbete med att samla in material. En viktig del

av materialet var nazisternas dokument från koncentrationslägren som t.ex. listor över avrättade i lägren. En annan viktig del av materialet var fångarnas minnesanteckningar, brev och dikter. Łakociński började även göra en mer omfattande kardläggning över de brott som hade begåtts och upprättade olika förteckningar. Insamlingen av materialet underlättades av det faktum att de överlevande ofta skickade information till Łakociński från olika flyktingläger runt om i Sverige. Många brev som Łakociński fick var samtidigt vittnesmål om det som hade skett i olika koncentrationsläger. Tack vare all information som kom in började Łakociński få en tydlig bild över vilka personer som kunde anses vara "nyckelpersoner". Det vill säga personer som i framtiden antingen kunde bli hans medarbetare i det fortsatta insamlingsarbetet eller bli viktiga intervjuobjekt vid dokumentationen av Hitlertysklands brott (Rudny 2003, 3f; Källinstitutet vol. 44-54; Kruszewski 2001,23ft).

Under senvåren 1945 tog Łakociński initiativ till att från svenska staten försöka utverka medel för att på en mer organiserad basis fortsätta sitt insamlingsarbete. Łakociński kontaktade därför Utrikespolitiska Institutet i Stockholm och dess dåvarande chef Sven Dahl. Łakociński kände till att det inom Utrikespolitiska Institutet fanns intresse för att samla in och dokumentera de f.d. fångarnas material och personliga upplevelser. Sven Dahl var positiv till Łakocińskis initiativ och kontaktade i sin tur de svenska myndigheterna. Utrikespolitiska Institutets ansträngningar stöddes av Lunds universitet och framför allt av historikern och professorn på Historiska institutionen Sture Bolin. Łakociński fick positiva besked från Statens Arbetsmarknadskommission som var beredd att ge medel för att i Lund etablera en arbetsgrupp inom ramen för arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Arbetsgruppen skulle organisatoriskt sett vara en underavdelning till Utrikespolitiska Institutet med Łakociński som arbetsledare. Medarbetarna i arbetsgruppen skulle bli f.d. fångar som var polska medborgare och som Łakociński ansåg vara "nyckelpersoner". Deras officiella status skulle bli "arkivarbetare". Arbetsgruppens syfte skulle vara dels att samla in material, dels att genom intervjuer dokumentera andra fångars upplevelser från koncentrationsläger (Rudny 2003, 4; Källinstitutet vol. 44ff; Kruszewski 2001, 29ff).

Arbetsgruppens svenska namn blev *Utrikespolitiska Institutets polska arbetsgrupp i Lund* medan den i polsk korrespondens fick namnet *Polski Instytut Źródłoiuy w Lund* (Polska Källinstitutet i Lund). Vid upprättande av metoden för intervjuerna och för vittnesprotokollen skulle Sture Bolin fungera som vetenskaplig rådgivare. Lakociński fick i uppgift att under sommaren 1945 presentera en förteckning över tänkbara kandidater för arbetet inom arbetsgruppen. Vid valet av kandidaterna var kriterierna att personerna var psykiskt starka (med tanke på arbetets karaktär) och hade *akademisk utbildning gärna högre akademisk utbildning t.ex. doktorsexamen*. Under sommaren 1945 översände Lakociński en förteckning med namn till Stockholm och i slutet av augusti gav de svenska myndigheterna klartecken för att påbörja förberedelserna för arbetsgruppens inrättande (Rudny 2003, 4; Kall-institutet vol. 44ff; Kruszewski 2001, 29ff).

Arbetsgruppen påbörjade sitt arbete i slutet av oktober 1945. De som förordnades som arkivarbetare under hösten 1945 var: Helena Dziedzicka, Krystyna Karier, Bożysław Kurowski, Luba Melchior, Helena Miklaszewska och Józef Nowaczyk. I februari 1946 förordnades ytterligare tre personer: Ludwika Broel-Plater, Irena Jaworowicz och Halina Strzelecka. Totalt förordnades således nio personer. Detta var färre än vad Lakociński hade planerat från början. Anledningen till att antalet medarbetare begränsades till nio var dels att Statens Arbetsmarknadskommission inte ställde mer medel till förfogande, dels att flera tilltänkta kandidater inte fick arbetstillstånd av svenska myndigheter. För att kunna genomföra insamlingen på ett effektivt sätt gjordes en arbetsfördelning inom arbetsgruppen. Ludwika Broel-Plater utarbetade en lägerordlista (det ansågs viktigt eftersom många ord som användes i koncentrationsläger återspeglade de förhållanden som rådde där). Helena Dziedzicka översatte korrespondens från och till engelska och franska. Irena Jaworowicz skrev ut åt hela arbetsgruppen på skrivmaskin. Krystyna Karier tog hand om arbetsgruppens sammanträdesprotokoll och ekonomi. Bożysław Kurowski arbetade med juridiska frågor. Luba Melchior byggde upp arbetsgruppens arkiv och var ansvarig för frågor med judisk anknytning, medan Helena Miklaszewska hade hand om bokföring och förteckning över avlidna fångar. Józef Nowaczyk gjorde en kartläggning över platser med anknytning till koncen-

trationsläger. Halina Strzelecka upprättade olika kartotek (Rudny 2003, 4f; Källinstitutet vol. 44f; Kurowski 2002; Kruszewski 2001, 41 ff).

Vittnesprotokoll genom djupintervjuer av f.d. fångar ansågs av arbetsgruppen som en tillförlitlig dokumentationsform. Tanken var att dessa vittnesprotokoll skulle utgöra bevis på de brott som begåtts och i framtiden kunna användas både av domstolar och av historiker. Man ansåg att det var av vikt att dokumentationen skedde så snart som möjligt efter det att fångarna frigivits och att metoden för vittnesprotokoll var tillförlitlig. Därför träffade arbetsgruppen lundahistorikern Sture Bolin. Bolin betonade under mötet att vittnesprotokollens metod borde bygga på gällande metoder inom historievetenskapen och samtidigt vara en vidareutveckling av dessa. Vittnesprotokollen skulle vara en kombination av referat och ordagranna vittnesredogörelser, som sedan skulle styrkas. Bolin framhöll att arbetet med vittnesprotokollen krävde att man medvetet eftersträvade att inte påverkas av egna värderingar. Det gällde därför att dels vid informationsinsamlingen i största möjliga mån vara objektiv och opartisk, dels att det under själva intervjun var av vikt att skilja på fakta och den intervjuades känslor. Därför krävdes att man under intervjuns gång både noterade de namn, platser och uttryck som omnämndes av den intervjuade och höll sig inom kronologins och periodiseringens ramar. Under själva intervjun skulle den psykologiska faktorn komma fram för att därigenom göra framställningen så autentisk som möjligt. Om det visade sig att den intervjuade hade svårt att tala skulle man ställa frågor som skulle påminna den intervjuade om vissa fakta, utan att för den skull påtvinga den intervjuade en åsikt. Bolins riktlinjer överensstämde i huvuddrag med Łakocińskis och hans medarbetares tankegångar. Det som skilde Bolins riktlinjer från dessa var hans metodiska noggrannhet. Dit hörde att varje vittnesprotokoll skulle få ett eget nummer och att om den intervjuades uppgifter inte stämde med kända fakta skulle dessa verifieras. När arbetet med vittnesprotokollen väl påbörjades hade arbetsgruppen även i åtanke övergripande frågor som t.ex.: *Vilka nationaliteter mördades och vilka hjälpte till att mörda? Vilka beslut fattades av nazisterna och hur tillämpades dessa i de olika lägren?* (Rudny 2003, 5f; Källinstitutet vol. 44ff; Kruszewski 2001, s. 42ft).

Vid arbetet med vittnesprotokoll var metodfrågorna inte de enda av stor betydelse. Det fanns en rad andra frågor som arbetsgruppen var tvungen att ta hänsyn till för att kunna genomföra intervjuerna. Många av de potentiella vittnena var i mycket dålig kondition. Den viktigaste frågan var om de skulle överleva, inte om de skulle vara i stånd att bli intervjuade. Andra var på väg till ett annat land och här var tidsfaktorn av stor betydelse. Dessutom var de överlevande utspridda över stora delar av södra Sverige. Problemet var därför både det geografiska avståndet mellan Lund och vittnena och arbetsgruppens begränsade ekonomiska resurser att besöka vittnena. Trots många problem lyckades arbetsgruppen, under en period på lite över ett år, göra över 500 vittnesprotokoll. Varje protokoll hade ett nummer och ett datum, innehöll personuppgifter om den intervjuade och var underskrivet både av den intervjuade och av intervjuaren. De flesta av dessa vittnesprotokoll var på ca 5-10 sidor. Man upprättade även nummerregister och alfabetiskt register över vittnesprotokollen. (Rudny 2003, 6; Källinstitutet vol. 1-54; Kurowski 2002; Kruszewski 2001, 49f).

Arbetsgruppens verksamhet handlade dock inte bara om vittnesprotokoll. En stor del av arbetet lades ner på att samla in och systematisera olika typer av material *om koncentrationslägren*. Dit hörde förteckningar över olika nazistiska fångelser och koncentrationsläger samt förteckningar över SS-funktionärer och annan personal i koncentrationslägren. Dit hörde även listor över fångar och deras vistelser i olika läger, listor över avlidna, avrättade och informationen om medicinska experiment i koncentrationslägren. Arbetsgruppen samlade in och sammanställde den ovan nämnda informationen på flera sätt. En del uppgifter byggde på vittnesprotokollen medan andra uppgifter inhämtades genom brev och upplysningar från f.d. fångar som inte var delaktiga i intervjuerna men som stod i kontakt med arbetsgruppen (Rudny 2003, 6f; Källinstitutet vol. 25-47).

Utöver detta samlade och systematiserade arbetsgruppen *material från koncentrationslägren*. Det var material som fångarna hade haft med sig vid ankomsten till Sverige. Materialet belyste olika aspekter av förhållandena i koncentrationslägren före fångarnas befrielse våren 1945. Det berättade både om vad som hade skett i koncentrationslägren och om de systematiska brotten där. Materialet bestod av fem grupper. Den *första* (och kanske mest viktiga)

var korrespondens som skickades i hemlighet och med risk för livet mellan fångarna i koncentrationslägren och deras anhöriga och vänner utanför. Dessa brev utgjorde ett "ocensurerat" bevis över fångarnas upplevelser från koncentrationslägertiden. Deras innehåll var ofta av mycket känsloladdad karaktär. Den *andra* gruppen av material utgjordes av fångarnas anteckningsblad, förteckningar över avrättade medfångar och annat material som dokumenterade situationen i koncentrationslägren. Den *tredje* gruppen var fångarnas dikter, poesiböcker och bönböcker. Den *fjärde* gruppen var anteckningshäften från hemliga och otillåtna lektioner i språk och historia från både ockupationstiden och koncentrationslägertiden. Den *femte* gruppen var den nazistiska regimens material som fångarna på olika sätt lyckades komma över, trots att det var förknippat med stora risker. Här bör omnämnas en SS-lista över fångar från koncentrationslägret i Ravensbrück som i april 1945 skickades till ett dödsläger för avrättning. Denna lista översändes av arbetsgruppen till de allierades kommission för nazistregimens brott inför rättegången i Hamburg 1946-1947 om koncentrationslägret i Ravensbrück (Rudny 2003, 7f; Källinstitutet vol. 27ff).

Arbetsgruppen samlade även in material med anknytning till *situationen under den nazistiska ockupationen* i Polen. Bland materialet finns beskrivningar och referat, skrivna av olika personer, om situationen i det ockuperade Polen. De flesta av dessa handlar om befolkningens lidanden som en följd av nazisternas terror och deportationerna till koncentrationslägren. Materialet beskriver även olika aspekter av Förintelsen. Bland materialet återfinns även fotografier, skisser och teckningar från kriget och tiden efter. En del fotografier visar scener ur fångarnas liv medan andra visar förödelsen i Polen från ockupationen och olika scener från koncentrationslägren efter befrielsen. I materialet finns även skisser och teckningar som illustrerar olika situationer från koncentrationslägren och livet under ockupationen. Deras uttrycksform är kraftfull och talande. Många av dessa skisser och teckningar utgör en del av den kända polska konstnärinnans Jadwiga Simon-Pietkiewicz produktion. Hon var koncentrationslägerfånge och vistades efter kriget en viss tid i Sverige (Rudny 2003, 8; Källinstitutet vol. 32ff).

Koncentrationslägerfångarnas resa och första tid i Sverige 1945 dokumenterades också av arbetsgruppen. Det ger inblick i olika aspekter av de överlevandes situation från tidpunkten då de lämnade koncentrationslägren tills de inkvarterades i olika delar av Sverige. Den *första* delen av materialet berör själva resan och ankomsten till Sverige. Här finner man föreskrifter som gällde för resan från koncentrationslägren till Sverige och även en förteckning över ett antal av de överlevande från koncentrationslägret som efter ankomsten till Sverige avled. Den *andra* delen av materialet utgörs av förteckningar över olika förläggningar, sanatorier och sjukhus där de överlevande placerades efter ankomsten till Sverige samt av olika namnlistor över de överlevande och deras inkvartering. Den *tredje* delen av materialet är olika typer av information som förmedlades av svenska myndigheter till de anländande. Den *fjärde* delen av materialet består av förteckningar över de överlevandes förlorade ägodelar och anteckningar över olika personers ägodelar och vistelseadresser (Rudny 2003, 8f; Källinstitutet vol. 36).

Łakociński, svenska staten och krigsförbyttarrättegången i Hamburg 1946-47

I början av sommaren 1946 meddelade Statens Arbetsmarknadskommission Łakociński att dess finansiering av arbetsgruppens verksamhet skulle upphöra inom kort. Motiveringen för beslutet var att det inte längre gick att fortsätta finansiera arbetsgruppens arbete inom ramen för arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Statens Arbetsmarknadskommissions motivering grundade sig således på administrativt-ekonomiska argument och beaktade inte innehållet och betydelsen av arbetsgruppens arbete. Inte heller beaktade motiveringen de konsekvenser beslutet hade för arbetsgruppens möjligheter att slutföra iordningställandet av det insamlade materialet och dokumenteringen av vittnesprotokoll.

Såväl Utrikespolitiska Institutets som Lunds universitets ledning informerades om beslutet. Łakociński försökte därför med deras stöd utverka en förlängning av finansieringen från Statens Arbetsmarknadskommission. Efter flera försök lyckades Łakociński få till stånd några månaders förlängning. Statens Arbetsmarknadskommissions finansiering upphörde dock definitivt vid

månadsskiftet november-december 1946. Därigenom upphörde också den svenska statens finansiering av arbetsgruppens verksamhet (Rudny 2003, 9; Källinstitutet vol. 44ff; Kruszewski 2001, 59ff).

Detta blev såväl för Łakociński som för arbetsgruppens övriga medarbetare en obehaglig överraskning. Inom arbetsgruppen fanns nämligen både en ambition och en förhoppning om att med det svenska stödet fortsätta sitt arbete ytterligare en tid eftersom intervjuer och sammanställningen av all dokumentation var tidskrävande. Konsekvensen av Statens Arbetsmarknadskommissions beslut *blev att arbetsgruppen aldrig hann färdigställa det arbete som man hade påbörjat ett år tidigare*. Det innebar att en del av vittnesprotokollen inte blev färdiga, att insamlingen av materialet om koncentrationslägren avbröts samt att arbetsgruppens arkiv i sin helhet varken blev förtecknat eller iordningställt. Beslutet hade även personliga konsekvenser för arbetsgruppens medarbetare. De blev utan arbete och ställdes i det nya landet inför en osäker ekonomisk framtid (Rudny 2003, 9; Källinstitutet vol. 44ff; Kruszewski 2001, 59ff).

Den svenska statens stöd upphörde vid en dramatisk tidpunkt då arbetsgruppen förberedde sig inför en rättegång i Hamburg. De åtalade där var personalen från koncentrationslägret i Ravensbrück. Rättegången pågick från början av december 1946 och fram till början av februari 1947. Arbetsgruppen var involverad i rättegången eftersom man hade kardagt brotten som begåtts av personalen i Ravensbrück. Arbetsgruppen besöktes därför under åren 1945-1946 av de allierades undersökningskommission för nazistregimens brott (*War Crimes Investigation Unii*). Kommissionen samlade bland annat in bevismaterial mot personalen i koncentrationslägret i Ravensbrück. Kommissionen tog del av arbetsgruppens vittnesprotokoll och annat material som bedömdes vara viktigt. Kommissionen var även angelägen att få fram vittnen till den planerade rättegången. Det sistnämnda innebar dels att kommissionen såg dem av arbetsgruppens medarbetare som var f.d. fångar i Ravensbrück som potentiella vittnen, dels att kommissionen med arbetsgruppens hjälp ville finna fler vittnen. Det var därför inte förvånande, när rättegången i Hamburg startade, att Helena Dziedzicka, som var en av arbets-

gruppens medarbetare, blev åklagarsidans *vittne nummer två* (Rudny 2003,10; Källinstitutet vol. 37f; Kruszewski 2001, 56f).

Under sin vistelse i Hamburg skrev Helena Dziedzicka ner sina iakttagelser från rättegången. Hennes anteckningar tillsammans med annat material utgör arbetsgruppens samlade material om och från rättegången i Hamburg. Där finns förteckningar över åtalade befäl, vakter, läkare, sjuksköterskor och f.d. fångar. De sistnämnda anldagades för att tillsammans med lägre personal ha begått brott mot sina medfångar. I materialet finns även dels rättegångsprotokoll från förhören med de åtalade och vittnen, dels åklagarsidans och försvarets slutplädering samt kungörelsen av domen. Materialet innehåller också information om andra rättegångar i Tyskland angående brotten i Ravensbrück. Helena Dziedzickas anteckningar är till sin karaktär både ett referat av rättegångens förlopp och en personlig beslari vning av intrycken från rättegången. Delar av hennes anteckningar innehåller därför känsloladdade avsnitt som tydligt visar att rättegången, för f.d. koncentrationslägerfångar, var en traumatisk upplevelse. Det handlade inte bara om själva rättegången utan lika mycket om de tragedier som utgjorde själva bakgrunden till rättegången (Rudny 2003,10; Källinstitutet vol. 37f; Kruszewski 2001, 56f).

När det gäller Utrikespolitiska Institutets och Statens Arbetsmarknadskommissions agerande 1945-1946 kan sammanfattningsvis sägas att det var både paradoxalt och anmärkningsvärt. 1945 engagerade man sig och stödde aktivt uppbyggnaden av en organiserad och omfattande insamling i Sverige av material om nazismens brott. Knappt ett år senare, 1946, när insamlingsprocessen var i full gång beslutade man att omedelbart avsluta detta arbete. Detta skedde vid en tidpunkt då bevisinsamlingen mot nazisterna var viktigare än någon gång tidigare med tanke på de stundande rättegångarna i Tyskland mot de nazistiska krigsförbrytarna.

Lakociński och Polska Källinstitutet i Lund 1947-87

Efter den svenska statens beslut att avbryta finansieringen upphörde arbetsgruppen formellt som en organisatorisk enhet. Lakociński och hans medarbetare ville dock fortsätta verksamheten. Ambitionen var först och främst att slutföra arbetet med de redan

påbörjade vittnesprotokollen, att iordningställa det insamlade materialet och att publicera delar av det. Man hoppades samtidigt att med hjälp av en ny organisation bygga upp ett arkiv och ett bibliotek för att kommande generationer skulle kunna ta del av materialet. En viktig förutsättning för att lyckas med detta var att verksamheten fick både ny organisatorisk bas och nya ekonomiska resurser. Ett första steg i de organisatoriska förändringarna blev i början av 1947 ombildandet av arbetsgruppen till ett institut inom ramen för en ekonomisk förening. Institutets/föreningens officiella namn blev *Polski Instytut Źródłoiyy w Lund* (Polska Källinstitutet i Lund) — hädanefter förkortat *PIZ*. *PIZ* fick en stadga, en revisionskommitté och en styrelse med Łakociński som ordförande. Medlemmar i *PIZ* blev både arbetsgruppens medarbetare och många av dem som under kriget och åren efter ingått i nätverket. *PIZ*:s medlemsavgift blev symbolisk. Verksamheten kunde dock *de facto* fortsätta endast om man fick externa ekonomiska resurser. Łakociński hoppades framförallt på att få medel från olika polska och judiska institutioner och organisationer i Storbritannien och USA. För att fortsätta sitt arbete fick *PIZ* vid årsskiftet 1946-1947 en liten summa pengar i Sverige från *Polski Komitet Pomocy w Szwecji* (Polska Hjälpkommittén i Sverige) (Rudny 2003, 10f; Källinstitutet vol. 44-50; Kurowski 2002; Kraszewski 2001, 63f).

Under åren 1947-1948 sökte Łakociński finansiellt stöd från flera olika håll. En av de första åtgärderna i detta arbete var hans resa till London våren 1947. Syftet med resan var bland annat att i samråd med *Studium Polski Podziemne/* (The Polish Underground Movement Study Trust) och *Instytut Historyczny Generała Sikorskiego* (The General Sikorski Historical Institute) undersöka förutsättningarna för fortsatt verksamhet. Inställningen bland de polska institutionerna i London till Łakocińskis verksamhet, som där var väl känd, var mycket positiv. I London var man väl medveten om betydelsen av *PIZ*:s arbete och ville därför samarbeta i syfte att slå vakt om materialets framtid. Ekonomiskt sett gav dock Łakocińskis resa inga resultat. Den grundläggande orsaken till detta var att både de polska institutionerna och den polska exilregeringen i London, efter Jalta och Potsdam, inte längre hade finansiellt stöd från de allierade, vilket innebar att de knappt kunde finansiera sin egen verksamhet än mindre ekonomiskt bistå institutioner utanför

Storbritannien. Trots det försökte Łakociński under ytterligare en viss tid utverka ett begränsat ekonomiskt stöd från Storbritannien, dock utan framgång (Rudny 2003, 11; Källinstitutet vol. 47-50; Kruszewski 2001, 54f).

Parallellt med detta tog Łakociński kontakt med en rad organisationer i USA. Till dessa hörde två med säte i Chicago, nämligen *Polish American Congress, Inc.* och *American belief for Poland*. Båda dessa organisationer framhöll i sin korrespondens till Łakociński att man var väl medveten om den historiska betydelsen av PIZ:s arbete. Ingen av organisationerna erbjöd dock PIZ ekonomiskt stöd. Motiveringen var att organisationernas medel var avsedda endast för humanitär hjälp till de krigsdrabbade från Polen. I sina fortsatta försök att i USA erhålla medel samrådde Łakociński med *Polski Instytut Naukowy w Ameryce* (Polish Institute of Arts and Sciences in America) i New York. Han blev rekommenderad, att genom en referens ta kontakt med *Institute of Jewish Affairs* i New York. Institute of Jewish Affairs ansågs både förfoga över ansevärda medel och samtidigt verka för stöd av dokumentationsarbete över Nazitysklands brott. Łakociński hade dock redan tidigare varit i kontakt med det ovannämnda institutet. Deras svar var negativt. Institutet erkände visserligen vikten av PIZ:s arbete men framhöll samtidigt att man just då inte kunde bistå PIZ. Med utgångspunkt från det ovannämnda kan därför sammanfattningsvis sägas att Łakocińskis försök att få fram medel för PIZ:s verksamhet, under åren 1947-1948, inte gav några resultat. Det blev helt tydligt redan under 1948 att PIZ:s verksamhet, under en överskådlig tid, endast kunde fortsätta genom att i Lund på frivillig basis utan ekonomiska medel, försöka arbeta med det insamlade materialet. Łakociński och hans vänner hade därför inget annat val än att hoppas på en mer positiv utveckling i framtiden (Rudny 2003, 11; Källinstitutet vol. 47-50; Kruszewski 2001, 54f).

Under den tid då Łakociński förgäves försökte få finansiellt stöd för PIZ:s verksamhet skedde förändringar inom PIZ. De f.d. medarbetarna i arbetsgruppen tvingades av ekonomiska skäl under 1947 antingen söka eller påbörja nya arbeten. Deras försörjningsmöjligheter var mycket begränsade och de fick i början ta t.ex. vanligt fabriksarbete - trots sin akademiska utbildning. Medarbetarnas engagemang i PIZ:s verksamhet var därför redan under

1947 mer symboliskt än reellt, vilket innebar att de arbetade inom institutet på fritiden i mån av tid. De flesta av PIZ:s medarbetare ville samtidigt lämna krigsproblematiken bakom sig och börja ett nytt liv. Successivt lämnade därför allt fler PIZ, antingen som Helena Dziedzicka för att återvända tillbaka till Polen för att där söka efter sin man och på nytt börja leva där eller som Bożysław Kurowski för att i Sverige bygga upp ett nytt liv och bilda familj. När Krystyna Karier gifte sig 1949 och flyttade till Skotdand återstod i PIZ i praktiken endast två medarbetare från den gamla arbetsgruppen - nämligen Lakociński och Ludwika Broel-Plater (Rudny 2003, 11 f; Kurowski 2002; Källinstitutet vol. 44-50; Kruszewski 2001, 65f).

PIZ:s ekonomiska och personella svårigheter aktualiserade samtidigt frågan angående materialets framtid och säkerhet. Inom PIZ var man angelägen om att bevara materialet för kommande generationer och att se till att det inte kom i obehöriga händer. På den sistnämnda punkten fanns dock flera orosmoln. Dit hörde det framväxande kalla kriget i kombination med den svenska statens ringa intresse för materialet och den polska exilregeringens bristande resurser att hjälpa PIZ. Inom institutet fanns därför hela tiden en oro över att materialet kunde falla i det kommunistiska Polens händer, inte minst med tanke på att regimen där visade ett intresse för materialet. Under 1948 stod det därför klart att materialets säkerhet var den främsta och viktigaste frågan för PIZ att lösa (Rudny 2003, 11 f; Kurowski 2002; Källinstitutet vol. 44-50; Kruszewski 2001, 65f).

Problematiken kring materialets säkerhet löstes 1948-1949 genom att den viktigaste delen av materialet nämligen samtliga vittnesprotokoll under en period av 25 år deponerades i *Hoover Institution Archives: Stanford University* i USA. Lakociński påbörjade de första diskussionerna med Hoover redan i slutet 1946. Det var dock först två år senare 1948-1949, när alla andra möjligheter var uttömda, som Lakociński beslutade att deponera materialet i arkivet i Kalifornien. Lakociński ansåg att materialet var mycket säkrare där än i Lund. Hans uppfattning om Hoover Institutions pålitlighet delades av många andra. Efter andra världskriget deponerades eller såldes stora delar av Polens exilregerings material till Hoover Institution. Från polsk sida bedömde man att Hooverarkivet låg långt utanför Europa, vilket innebar att risken att mate-

rialet vid en ny eventuell storkonflikt i Europa skulle förstöras eller komma i fel händer där var relativt liten. Det var överväganden av den typen som låg bakom Łakocińskis depositionsbeslut. Bakgrunden till Hoover Institutions viktiga roll i den polska materialkontexten går tillbaka till mellankrigstiden. Redan då förekom ett visst samarbete mellan Hoover Institution och olika institutioner och organisationer i Polen. Vid Hoover fanns nämligen dels en del material som redan under första världskriget räddats i Polen undan förstörelse, dels arbetade där en rad specialister med stort intresse och kännedom om polskt och centraleuropeiskt kulturarv. (Rudny 2003, 12; Källinstitutet vol. 47; Kruszewski 2001, 65ff; Stępnia 1997, passim).

Efter 1949 och fram till 1972 fortsattes PIZ:s arbete med det kvarvarande materialet i Lund huvudsakligen av Łakociński och Ludwika Broel-Plater. Det var dock i praktiken Broel-Plater som utförde det mesta av PIZ:s arbete eftersom Łakociński under långa perioder vistades i andra delar av Sverige på grund av olika anställningar. Łakociński återgick nämligen i slutet av 1940-talet till sin verksamhet inom konsthistoria när hans lektorstjänst vid Lunds universitet upphörde. Broel-Plater var vid den tidpunkten redan i sextioårsåldern och försörjde sig på olika sätt, bland annat genom att översätta från och till franska för Historiska institutionens räkning. Mycket av arbetet inom PIZ åren 1949-1972 gick ut på att på fritiden och utan ekonomiska resurser försöka iordningställa och förteckna materialet samt att komplettera och utbyta information genom en omfattande korrespondens (Rudny 2003,12f; Källinstitutet vol. 44-54; Kruszewski 2001, 66).

Det stora kontaktnät som skapats tidigare såväl i Sverige som i udåndet upprätthölls med både privatpersoner och många institutioner. Till de sistnämnda hörde *World Jewish Congress: Historiska Kommissionen* i Stockholm, *War Crimes Investigation Unit* i Tyskland, *Instytut Pamięci Narodowej* (Institute of National Remembrance) i Warszawa, *American Ikelieffor Poland* i Chicago, *Studium Polski Podziemnej* (The Polish Underground Movement Study Trust) och *Instytut Historyczny Generala Sikorskiego* (The General Sikorski Historical Institute) i London. Dit hörde också t.ex. *Interim Treasures Committee for Polish Questions*, *Polski Związek Byłych Więźniów Politycznych* (Polska Föreningen för tidigare politiska fångar), *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów*, *Oddział Szwecja* (Polska Kombattanernas

Förening i Sverige) — samtliga tre i Stockholm, *Norsk Samband av Politiske Fanger* i Oslo, *Polski Czerwony Krzyż*. (Polska Röda Korset) i Polen, *Związek Polaków w Lubece* (The Polish Association at Lübeck) i Lübeck samt flera andra organisationer i Europa och övriga världen. Utöver det hade PIZ under en kort tid kontakt både med *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* i Göteborg och en rad tidskrifter i olika delar av världen (Rudny 2003, 12f; Källinstitutet vol. 44-54; Kruszewski 2001, 66).

Under dessa år tog PIZ även initiativ till att anordna vernissager och utställningar. Här bör nämnas en vernissage med den polska konstnärinnan Jadwiga Simon-Pietkiewicz som efter ankomsten till Sverige ställde ut sina teckningar och skisser. Även utställningen på *Kulturhistoriska museet* i Lund 1966 bör nämnas. Här visades de flesta av koncentrationslägerfångarnas föremål. I samband med denna utställning deponerade PIZ föremålen på Kulturhistoriska museet. Under andra hälften av 1960-talet och början av 1970-talet avtog PIZ:s verksamhet allt mer. Tidens gång medförde att framför allt Broel-Plater men även Lakociński inte längre hade kraften att fortsätta med sitt arbete. Tidens gång medförde även att stora delar av PIZ:s nätverk började krympa. Den egentliga slutpunkten för PIZ:s arbete utgörs av Ludwika Broel-Platers bortgång 1972. Det var då som Lakociński, efter samråd med andra, kom till slutsatsen att utan sin nära vän och trogna medarbetare var det svårt att fortsätta med PIZ:s verksamhet (Rudny 2003,12f; Källinstitutet vol. 44-54; Kruszewski 2001, 66).

När det gäller Lakociński personligen medförde efterkrigsåren stora förändringar i hans yrkesverksamma liv. Hans lektorat vid Lunds universitet finansierades fr.o.m. 1945 inte längre av Polens regering i London på grund av bristande ekonomiska resurser. Två år senare drog sig Slaviska institutionen och Lunds universitet ur överenskommelsen om Łakocińskis lektorat. När det gäller det sistnämnda beslutet har Lakociński i efterhand framfört att det var influerat av Slaviska institutionens professor Knut-Olof Falks negativa inställning till Łakocińskis omfattande verksamhet i polska frågor, inte minst PIZ, utanför universitetet. För att försörja sig och sin familj återgick Lakociński till sitt tidigare arbete (från sin tid i mellankrigstidens Polen) inom konsthistoria. Det innebar i praktiken att han fick påbörja en ny karriär i Sverige. För att förbättra sina möjligheter på arbetsmarknaden

blev Łakociński 1949 filosofie licentiat i konsthistoria i Lund. Hans licentiatavhandling är på svenska och behandlar samma ämne som hans polska doktorsavhandling. Ungefär samtidigt blev Łakociński svensk medborgare. Från slutet av 1940-talet och fram till sin pensionering 1972 arbetade Łakociński inom olika konst-och kulturförvaltningar, ofta i chefspositioner, på flera orter i Sverige (Rudny 2003,14; Łakociński vol. 28-34).

Parallellt med sitt yrkesverksamma liv var Łakociński hela tiden djupt engagerad både i PIZ:s arbete och i att forska om polsk-svensk konsthistoria. Tillsammans med sin vän och nära medarbetare Broel-Plater eftersträvade han att genom en omfattande korrespondens komplettera PIZ:s material och framför allt att förhindra att omvärlden glömde bort materialet. Łakociński skrev under årens gång även flera artiklar angående PIZ:s verksamhet. Dessa publicerades i olika tidskrifter både i Sverige och i omvärlden. Utöver detta skrev han och publicerade flera artiklar och böcker om polsk-svensk konsthistoria. Det sistnämnda uppmärksammades inte så mycket i Sverige men däremot en hel del i Polen, där hans kompetens på detta område erkändes inte minst på universitetet i Kraków (Rudny 2003, 14; Łakociński vol. 28-34).

År 1972 utgör en vattendelare i Łakocińskis liv på grund av hans hustru Carola von Gegerfelts bortgång, hans väns och nära medarbetare Ludwika Broel-Platers bortgång och på grund av hans pensionering. Dessa händelser påverkade Łakocińskis inställning till PIZ:s fortsatta verksamhet. 1972 beslutade han att *de facto* upphöra med PIZ:s arbete och att hämta tillbaka det deponerade materialet från *Hoover Institution Archives*. 1972 var således hela PIZ-arkivet åter i Lund. Två år senare beslutade Łakociński att deponera PIZ-arkivet på universitetsbiblioteket i Lund (2004 överlämnade Łakocińskis bröstarvingar hela PIZ-arkivet som gåva till universitetsbiblioteket).

Under sina sista år vistades Łakociński under långa perioder i Polen. Han var mycket engagerad i *Solidaritetsrörelsens* framväxt och började tack vare den hoppas allt mer på ett oberoende och självständigt Polen. Łakociński fick dock aldrig uppleva "murens fall". Han gick bort i januari 1987 (Rudny 2003, 14ff; Łakociński vol. 8; Kruszewski 2001,102ff; Wołodarski 2000, 695f).

Łakociński och den polska intelligentsian i Sverige under det kalla kriget

Zygmunt Łakociński oupphörliga arbete i Sverige med att inte låta Hitlertysklands brott falla i glömska är aktningvärt. Det faktum att han i detta arbete, i flera decennier, var utan stöd från det offentliga Sverige har redan omnämnts. Det är dock av intresse att här åtminstone kortfattat diskutera hur hans bakgrund som företrädare för den polska *intelligentsian* kan ha påverkat hans position i Sverige. Speciellt då under det kalla kriget, när Europa var delat mellan väst och öst, fanns det inte någon institutionell bas i Sverige för Łakocińskis verksamhet inom en centraleuropeisk kontext.

Łakocińskis och den polska intelligentsians rötter går tillbaka till slutet av 1700-talet då polska intellektuella påverkade av upplysningsfilosofin kämpade för individens grundläggande rättigheter och för varje nations rätt till självständighet. Det sistnämnda inte minst i ljuset av Polens dåtida kamp för sitt oberoende. Denna tradition förblev levande bland den polska intelligentsian fram till våra dagar. Speciellt då Polen under större delen av 1900-talet slogs först för sin överlevnad mot Hitlertyskland och sedan för sitt oberoende mot Sovjetunionen. Den polska intelligentsians roll som kritiker av makten och som moralens företrädare kunde överleva tack vare att delar av den under långa perioder befann sig i exil. Därifrån, ofta med stöd från intellektuella i t.ex. Frankrike, kunde de polska intellektuella förbli en inspirationskälla och en moralisk kraft för oppositionen hemma.

Det är i ljuset av detta som Łakocińskis och Polska Käll-institutets arbete i Sverige under efterkrigstiden kan ses. På grund av den specifika situationen som rådde i Sverige under det kalla kriget — då Sverige officiellt varken tillhörde väst eller öst och då den centraleuropeiska kontexten knappast var gällande — saknade Łakociński ett forum i Sverige. Detta innebar att han visserligen fritt kunde framföra sina åsikter men han saknade: 1. Finansiell bas för sin verksamhet; 2. Publik till vilken han kunde adressera sitt budskap; 3. Kanaler via vilka han kunde påverka den allmänna opinionen och framför allt makthavarna i Sverige.

Łakociński kunde inte heller vända sig till de svenska intellektuella eftersom de intellektuella i Sverige inte utgjorde någon "kulturell och moralisk klass" som skilde dem på något markant sätt från alla andra i det svenska samhället. De intellek-

tuella i Sverige var i regel akademiker som verkade inom olika delar av det svenska samhället. Łakociński hade goda kontakter med många av dem såväl i Lund, Stockholm och andra platser i landet. Dessa akademiker var ofta välvilligt inställda till Łakocińskis sak men de var inte "oberoende intellektuella" utan verkade som kuggar (ofta som viktiga sådana) inom olika sektorer av det svenska samhällets maskineri. Därför företrädde de i *första band de intressen* som gjorde sig gällande där. Därmed var Łakociński i slutändan huvudsakligen hänvisad till sina likar, som - precis som han själv - var intellektuellt *déclassé* i Sverige.

Epilog

Łakocińskis och Polska Källinstitutets insatser i kartläggningen av nazismens brott blev till slut erkända även av det officiella Sverige. Detta skedde dock först långt efter Łakocińskis död och först efter "murens fall". År 2000 startade Handskriftssektionen vid universitetsbiblioteket i Lund (LUB) med finansiellt stöd från Kommittén för Levande Historia i Stockholm (den svenska regeringen) ett projekt vars mål var att beskriva och förteckna Polska Källinstitutets arkiv på svenska och engelska samt att översätta en del av vittnesprotokollen till engelska och lägga ut dessa på LUB:s hemsida. Detta i syfte att forskare, lärare, elever och andra intresserade såväl i Sverige som internationellt skulle kunna ta del av materialets viktiga innehåll. Några år senare var målet uppnått och arkivbeskrivningen, arkivförteckningen samt 25 vittnesprotokoll var översatta till engelska och fanns på LUB:s hemsida tillsammans med de polska originalen. År 2005 invigdes även två utställningar i Lund till Zygmunt Łakocińskis och Polska Källinstitutets ära. Den ena utställningen på LUB med titeln "*Zygmunt Łakociński en fribetskämpe*" och den andra, en permanent sådan, på Kulturhistoriska museet med titeln "*Att överleva — Röster från Ravensbrück*". Tidens gång medförde således till slut att det offentliga Sverige såg Łakocińskis och Polska Källinstitutets gärningar som ett viktigt bidrag till Europas historiska arv.

GÖTEBORG

Referenser

- Arkiv, Handskriftssektionen, universitetsbiblioteket i Lund, *Lakociński, Zygmunt*, volym: 8-9, 28-34.
- Arkiv, Handskriftssektionen, universitetsbiblioteket i Lund, *Polska Källinstitutet*, volym: 1-54.
- Kruszewski, Eugeniusz S., 2001, *Polski Instytut Źródlowy w Lund (1939-1972): Zarys historii i dorobek*, Polish University Abroad & Polish Scandinavian Research Institute, London & Copenhagen.
- Kurowski, Bożysław., 2002, *Intervju 15. 5.*, med Rudny, Paul.
- Oredsson, Sverker., 1996, *Lunds universitet under andra världskriget — motsättningar, debatter och hjälpsatser*, Lunds universitetshistoriska sällskap, Lund.
- Rudny, Paul., 2003, *Polski Instytut Źródlowy w Lund (The Polish Research Institute in Lund): A presentation of the archives*, Handskriftssektionen, universitetsbiblioteket i Lund.
- Stępnia, Władysław., 1997, *Archiwalia Polskie w piórach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa.
- Wołodarski, Anna., 2000, *Zygmunt Otto Lakociński (1905-1987)*, *Biuletyn Historii Sztuki (Bulletin of Art History)*, LXII: 3-4, 693-7.
- Uggla, Andrzej N., 1996, *Polacy w Szwecji w latach II Wojny Światowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

Summary.

Zygmunt Lakociński and the archive of the Polish Research Institute in Lund 1939-87

Zygmunt Lakociński (Z.Ł.) worked as a lecturer in Polish Language and Literature and Polish Social Studies at Lund University in the late 1930's. When Nazi Germany attacked Poland on 1 September 1939, Z.Ł. remained in Sweden and continued his work at Lund University. In September 1939 Z.Ł. became involved in a lecturers' group which was founded at the initiative of the Polish legation in Stockholm. The group included, besides Z.Ł., other Polish lecturers at Swedish universities. Their task was to collect material on the politics of the Hitler regime in occupied Europe. The group agreed, under the leadership of Z.Ł.,

to establish an archive and library in Lund. From 1939 to 1945 Z.Ł. was responsible for collecting *printed material* relating to Nazi war politics. Z.Ł., working both with the lecturers' group and the Polish government in exile in London, set up an extensive network of contacts which continually exchanged information.

In spring 1945 Z.Ł. began to work in southern Sweden as an interpreter for people rescued from the German concentration camps by the Swedish Red Cross and UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Z.Ł. was deeply committed to helping these people while, at the same time, wanting to document the crimes committed by the Nazis in concentration camps. His ambition was to collect in a systematic way material *from* and *about* the concentration camps. For this reason Z.Ł. took the initiative to obtain funds from the Swedish government for the creation of a working group that would collect information about the concentration camps in a more organised fashion. This working group, under the Swedish name *Utrikespolitiska Institutets Polska arbetsgrupp i Lund*, (Swedish Institute of Foreign Affairs' Polish Working group in Lund) started its work under the leadership of Z.Ł. in autumn 1945. The others involved in the group, apart from Z.Ł., were ex-prisoners from concentration camps (Polish citizens) who, due to their education, competence and experience, were considered to be key persons in the task of collecting information. The group saw *witness reports, through in-depth interviews* with survivors, as a reliable form of documentation. The intention behind this plan was that the witness reports would constitute evidence of crimes committed and could be used in the future by law courts and historians alike. The feeling was that the documentation needed to take place as soon as possible after the liberation of the prisoners. In spite of many problems, the group succeeded in producing (in Polish) over 500 witness reports in little more than a year.

In addition to the witness reports, the group collected *material about the concentration camps* such as lists of Nazi prisons, concentration camps, SS officials and lists of dead and executed prisoners. The group collected and systematised *material from concentration camps*, which ex-prisoners often had upon arrival in Sweden. This included correspondence from the concentration camps, prisoners' notes and books of poetry, as well as other personal

possessions such as photographs, drawings, sketches and objects. Also included is Nazi material that the prisoners managed to obtain in various ways, often with the risk of their lives. The group also collected *material from the ex-prisoners' first period in Sweden 1945*, providing thus an insight into different aspects of the survivors' situation at the time of their arrival in Sweden.

The group's list of crimes committed in concentration camps was used by the Allies' *War Crimes Investigation Unit*, in connection with the *trial in Hamburg 1946-1947* of the staff from the concentration camp in Ravensbrück. One of the group members, Helena Dziedzicka, was also a witness in that trial. In the *archive* there is material from the Hamburg trial, consisting of copies of the trial proceedings and of Helena Dziedzicka's personal notes from the trial and its events (unclear what kind of "events").

At the end of 1946, Swedish government funding for Z.Ł. and his colleagues came to an end. The group then officially ceased to be a department under the *Institute of Foreign Affairs*. The motivation given for the decision of the Swedish authorities was that the Labour Market Commission could no longer finance the group's work under the heading of labour market subsidies. Z.Ł. and his colleagues wished to continue however, their primary goals being to complete the witness reports project, to organise the material already collected and to try to get parts of it published.

The first step in this work was taken in the beginning of 1947 with the re-structuring of the working group into an institute under the leadership of Z.Ł. The official name of the institute was *Polski Instytut Źródłany w Lund (the Polish Research Institute in Lund)* - abbreviated to *PIZ*. Z.Ł. hoped above all to obtain financial support for continued work from a number of institutions and organisations in Britain and USA. During 1947-1948, Z.Ł. contacted these institutions and organisations. Several of them stated that they were well aware of the significance of the work carried out by PIZ. Despite this, PIZ received no support, the motivation being that the institutions/organisations either had no funds or that the money was not available at that moment. The consequence was that PIZ continued to function until 1972 only thanks to voluntary and unpaid work by its members. As time went by, members left both the Institute and Lund. From 1949

onwards PIZ had in reality only two members, Z.Ł. and Ludwika Broel-Plater. To ensure the security of the most important parts of the material, all witness records, Z.Ł. deposited them at the *Hoover Institution Archives at Stanford University* in 1949. From 1949 to 1972 PIZ continued to work in Lund with the remaining material. It was Ludwika Broel-Plater who was the main engine behind the Institute during this period, organizing and listing the material and complementing and exchanging information through extensive correspondence with a wide network of Contacts.

In the second half of the 1960's and in the early 1970's, work at PIZ declined as Broel-Plater and Z.Ł. did not have the same energy as earlier. The end finally came with the death of Ludwika Broel-Plater in 1972. It was then that the PIZ project finally came to a close and Z.Ł. decided to bring back the material deposited with the *Hoover Institution Archives*. Two years later, Z.Ł. decided to deposit the *PIZ archive* at the university library in Lund (in 2004 Z.Ł.'s direct heirs made over the entire collection as a gift to the university library). After Z.Ł.'s death in 1987 his *personal papers* were made over as a gift to the university library in Lund.